

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Karl Grange

Från häradsnämnd till dagens nämndemän

– En historisk relik i ett modernt samhälle

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Hanna Pettersson

Termin: VT17

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
1 INLEDNING	3
1.1 Bakgrund	3
1.2 Syfte och frågeställningar	3
1.3 Avgränsningar	4
1.4 Metod och disposition	4
1.5 Material	6
1.6 Forskningsläge	7
2 VAD ÄR EN NÄMNDEMAN?	8
2.1 Nämndemän enligt gällande rätt	8
2.2 Rättsmotiv bakom dagens nämndemannasystem	8
3 NÄMNDEMANNASYSTEMETS UTVECKLING	11
3.1 Historisk kontext	11
3.2 Nämnden under landskapslagarna	12
3.2.1 Landskapslagarnas första våg	12
3.2.2 Landskapslagarnas andra våg	13
3.2.3 Sammanfattning och reflektion	14
3.3 Nämnden under Magnus Erikssons och Kristoffers Landslag	15
3.3.1 Sammanfattning och reflektion	17
3.4 Nämnden under 1600-talet t.o.m. 1734 års lag	18
3.4.1 Det tidiga 1600-talet	18
3.4.2 Slutet av 1600-talet	19
3.4.3 Sammanfattning och reflektion	21
3.5 Nämnden under 1734 års lag t.o.m. modern tid	21
3.5.1 Sammanfattning och reflektion	23
3.6 Nämnden under modern tid	24
3.6.1 1900-1948	24
3.6.2 Utvecklingen efter 1948	25
3.6.3 Sammanfattning och reflektion	27

4 ANALYS	29
5 KONKLUSION	31

Summary

The use of non-scholars in courts, i.e. *laymen*, is a reoccurring phenomenon all over the world. In Swedish law we use a particular institute with lay judges, called *nämndemannasystemet*. This system has a history of around 800 years in Swedish law and has over the years altered greatly in regards to both structure and function. The lay judges have gone from originally constituting a means of evidence, temporarily assigned, to composing a permanent collegium of proper lay judges today. The system originally derives from the countryside courts, where the lay judges evaluated evidence. Early on, however, the system came to be used as a means of judiciary power by the lowest of the classes: the peasants. The lay judges influence gradually grew, and reached its peak in 1550-1650. Thereafter it dipped, as a consequence of the entry of the educated judges in the 17th century. The lay judges didn't regain their influence until the introduction of the parliamentary system during the 20th century, but after that they came to shoulder a great democratic responsibility, as well as great judicial power.

In correspondence with the lay judges varying functions and influence, the legal motives justifying the system have changed greatly as well. The main purpose of this essay is to ascertain which motives were actually behind the sculpting of this system of lay judges throughout history. The lay judges have gone from expressing the local community's need of unbiased justice and local knowledge, to becoming a social representation and idea of "the lawful judgement of his peers" during the medieval class society, and finally being pictured as democracy's utmost watch. The interesting thing though is that many of the legal motives throughout history apply – in more or less the same shape – even today. What is more to be noticed is that this ancient system of lay judges has become an outlet for modern ambitions, without actually shedding its ancient skin. The consequence this has led to is that the lay judges have retained many of its medieval characteristics, while at the same time wielding great judicial power as 'guardians of democracy'.

Sammanfattning

Användningen av juridiskt oskolade, s.k. *lekmän*, i den dömande verksamheten är ett återkommande fenomen i många av världens länder. I svensk rätt använder vi oss av ett särskilt institut med lekmannadomare, det s.k. *nämndemannasystemet*. Systemet med nämndemän i svenska domstolar kan dateras ca 800 år tillbaka i tiden, och har under denna tid till form såväl som funktion förändrats avsevärt. Nämndemännen har gått från att ursprungligen utgöra ett bevismedel som tillsattes temporärt, till att idag utgöra lekmannadomare och en permanent beståndsdel av domstolen. Nämndemannasystemets resa startar i landsbygdens häradsrätter, i form av *häradsnämnd* eller *nämnd*, där den tidigt kom att utgöra ett maktredskap för det lägsta av stånden: bönderna. Successivt stärktes nämndens roll i rättskipningen, för att nå sin kulmen mellan 1550-1650. Därefter störtök nämndens inflytande till följd av yrkesdomarnas intåg under den judiciella revolutionen, och först i samband med parlamentarismens genomslag på 1900-talet blev nämnden återigen aktuell. Nämnden fick då axla ett stort demokratiskt ansvar – tillsammans med markant utökad makt.

I takt med att nämndens form och funktion varierat så har även skälen, eller *rättsmotiven*, som rättfärdigat systemet varierat. Syftet med uppsatsen är att utreda vilka rättsmotiv som stått bakom utformandet av nämnden genom tiderna. Nämnden har gått från att vara ett uttryck för lokalsamhällets behov av opartisk rättskipning och en orts- och personkännedom, vidare till ståndssamhällets folkrepresentation och ”rätten att dömas av sina likar”, för att i slutändan komma att utgöra demokratins yttersta garant. Det mest signifikanta med rättsmotiven som nämnden genom historien kommit att bli uttryck för är att många av dem lever än idag, om än i något olika tappning. Vad som också märks av är att nämnden kommit att bli uttryck för moderna ambitioner, utan att förändras till sin struktur. Konsekvensen har blivit att nämnden behållit många av sina närmast medeltida drag, samtidigt som den, i egenskap av demokratins väktare, fått en inte obetydlig domsmakt.

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Konceptet med juridiskt oskolade, s.k. *lekmän*, i domstolen har lång historia i europeisk rättstradition – mycket längre än vad juridiskt skolade har.

Dagens allmänt vedertagna idé om juristdomare är ett förhållandevis modernt påfund, som kan sägas ha gjort sitt intåg i europeisk rättsvetenskap i samband med *den judiciella revolutionen* på 1600-talet.¹ Dessförinnan sköttes uppgiften att skipa rättvisa i princip uteslutande av lekmän.² Fenomenet med lekmän i rätten kom sedermera att leva kvar i många europeiska länder, även långt efter yrkesdomarnas intåg.

I Sverige tillämpar vi sedan urminnes tider ett lekmanssystem med *nämndemän* i domstolarna. Systemet utgörs idag av ett kollegium regelrätta lekmanndomare, men har genom tiderna till form såväl som funktion förändrats avsevärt. I takt därmed har även rättsmotiven som kommit till uttryck genom systemet förändrats. Men vilka motiv har egentligen legat bakom systemets rättsutveckling, och hur mycket skiljer sig dessa från motiven som anförs till försvar för dagens nämndemannasystem?

1.2 Syfte och frågeställningar

Denna uppsats tar sikte på *rättsmotiven* som genom historien legat till grund för nämndemannasystemet och följaktligen kommit att utforma dagens system. Syftet är att gräva fram detta historiska fundament och utvärdera det i förhållande till dagens nämndemannasystem. Ambitionen är följaktligen att ur ett rättsutvecklingsperspektiv granska ett system som bestått under nästan ett millenium.

I denna uppsats avser jag besvara följande:

¹ Modéer, *Historiska rättskällor i konflikt*, s.80.

² Diesen s.64 – Krav på juridisk utbildning har förekommit tidigare.

- Hur ser nämndemannasystemet ut enligt gällande rätt samt hur motiveras det?
- Hur ser nämndemannasystemets historiska utveckling ut?
- Vilka rättsmotiv har, från tid till annan, kommit till uttryck genom nämndemannasystemet?
- Hur förhåller sig dessa historiska rättsmotiv till motiven bakom dagens nämndemannasystem?

1.3 Avgränsningar

Denna uppsats tar avstamp i 1200-talets Sverige, i samband med tillkomsten av de första svenska skriftliga rättskällorna: landskapslagarna. Under denna första tid var skillnaden mellan brottmål och tvistemål mycket oklar – en oklarhet som till viss del skulle bestå i flera hundra år framöver.³ Såvitt möjligt har jag dock lagt fokus på brottmål, då nämndemannasystemet historiskt spelat en särskilt central roll i brottmålssammanhang.

Jag har även valt att fokusera framställningen på nämndemännens deltagande i första instans, vari nämndemännen haft störst betydelse. Följaktligen faller nämndemän i både lagmansrätter och hovrätter utanför denna framställning.

1.4 Metod och disposition

Nyckelordet i uppsatsen är de *rättsmotiv* som stått bakom utvecklingen av nämndemannasystemet. Med ”rättsmotiv” åsyftar jag rättsliga principer eller värderingar som påverkat systemets rättsutveckling och kommit att återspeglas i dess varierande form och funktion. Kort sagt korresponderar rättsmotiven med systemets existensberättigande. Förhoppningen är att kunna urskilja rättsmotiven som systemet under dess olika utvecklingsskeden varit uttryck för.

Under modern tid motsvaras rättsmotiv i denna bemärkelse av lagmotiv i förarbeten eller dylikt. Under äldre tid har dock nämndemannasystemets

³ Diesen s.109.

utveckling huvudsakligen skett utan stöd i lag, varför lagmotiv inte alltid finns att tillgå – därav ordvalet ”rättsmotiv” istället för ”lagmotiv”. Mitt tillvägagångssätt har i dessa lägen varit att försöka analysera fram rättsmotiv ur systemets struktur. En stor del av uppsatsen består således i ett försök att uttolka rättsmotiv ur systemets varierande form och funktion.

Förhoppningen är att läsaren genom denna uppsats ska få en tydlig bild av hur dagens nämndemannasystem ser ut, samt en fördjupad förståelse för varför systemet kommit att anta dagens skepnad. Jag har i anledning av detta valt att först beskriva nämndemannasystemet enligt gällande rätt – med korresponderande rättsmotiv – och därefter kronologiskt redogöra för systemets olika utvecklingskedor. Av pedagogiska skäl har jag valt att fördela denna deskriptiva del på fem epoker, som jag anser illustrerar systemets rättsutveckling särskilt tydligt:

- Nämnden under landskapslagarna (ca 1220-1350)
- Nämnden under Magnus Erikssons och Kristoffers landslag (ca 1350-1600)
- Nämnden under 1600-talet t.o.m. 1734 års lag (ca 1600-1734)
- Nämnden under 1734 års lag t.o.m. modern tid (ca 1734-1900)
- Nämnden under modern tid (ca 1900-nutid)

I anslutning till varje epok följer en kortare sammanfattning och reflektion kring de för epoken relevanta rättsmotiven. Jag har valt att tillämpa detta upplägg (med s.k. *delanalyser*) för att på optimalt vis kunna lägga fram mina slutsatser rörande epoken medan läsaren ännu har den konkreta rättsutvecklingen färsk i minnet. Slutligen följer även en mer omfattande analytisk del, vari jag utvärderar nämndemannasystemets rättsutveckling i sin helhet i förhållande till de rättsmotiv som idag anförs till försvar för nämndemannasystemet. Jag har genomgående använt mig av den rättshistoriska metoden, med tydligt källkritiskt förhållningssätt, och på samtliga analytiska partier applicerar jag i naturlig ordning ett rättsutvecklingsperspektiv. Uppsatsen avrundas med en kort konklusion.

1.5 Material

Att ingående beskriva nämndemannasystemet genom tiderna har visat sig vara svårare än jag först förutsett. Jag har i slutändan, efter noga eftertanke, valt att lägga fokus på följande verk:

- I min redogörelse för nämnden under landskapslagarna har jag huvudsakligen utgått från Harald Hjärnes doktorsavhandling ”*Om den fornsvenska nämnden*”.
- Ifråga om nämnden under Magnus Erikssons och Kristoffers landslag har jag huvudsakligen utgått från Sten Claësons doktorsavhandling ”*Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*”. Verket behandlar perifert nämnden under perioden ca 1350-1560.
- Under epoken nämnden under 1600-talet t.o.m. 1734 års lag har jag huvudsakligen utgått från Karl Gustaf Westmans ”*Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet*”.
- Beträffande nämnden under 1734 års lag t.o.m. modern tid har jag i högre grad utgått från förstahandskällor, bl.a. 1734 års lag. Jag har emellertid även utgått från andrahandskällor, framförallt Christian Diesens omfattande studie ”*Lekmän som domare*” samt Kjell-Åke Modéers verk ”*Rättvisa och trevnad*”.
- Vad gäller nämnden under modern tid har jag återigen utgått från Diesens och Modéers ovan nämnda verk. Jag hänvisar även till vissa mer moderna förarbeten, såsom betänkanden och propositioner inför bl.a. den nya rättegångsbalken (Prop. 1942:5) tingsrättsreformen (Prop. 1969:44) individuella rösträttsreformen (Prop. 1982/83:126) samt den senast tillkomna utredningen i ett led av mindre utredningar: SOU 2013:49 (*Nämndemannauppdraget - breddad rekrytering och kvalificerad medverkan*).

Ovanstående källor utgör majoriteten av materialet till denna uppsats. Jag anser att de tillsammans skapar en heltäckande bild av nämndemannasystemets historia. För att källkritiskt förhålla mig till den

historiska exposé som framträtt har jag också kompletterat ovanstående källor med varandra vid tidsmässig överlappning. Slutligen har jag i mindre omfattning även använt mig av vissa andra källor, såväl tryckta som elektroniska. Jag är medveten om att mitt urval av källor är begränsat, men det följer sig av att verken är mycket noggrant utvalda för att återge just den eftersökta informationen.

1.6 Forskningsläge

Forskningsläget beträffande den äldre häradsnämnden ser ut ungefär som jag återgivit ovan, med reservation för att det finns fler verk som likaledes förkovrar sig i nämndens rättsutveckling. Om den moderna nämnden finns däremot mer att säga. Särskilt de senaste 70 åren har varit händelserika för nämndens rättsutveckling. En fullständig redogörelse för denna utveckling återfinns i förarbeten (se 3.6.), varav de mest centrala framgår ovan. Värt att framhäva ytterligare är den senast tillsatta utredningen SOU 2013:49. Syftet med denna utredning var att genomföra en översyn av nämndemannasystemet och överväga eventuella åtgärder för att säkerställa att förtroendet för domstolarna upprätthålls även i framtiden.

Kommissionens uttalade utgångspunkt var att systemet fyller en viktig funktion i det svenska samhället och bör bevaras.⁴ Vid min beskrivning av rättsmotiv bakom dagens nämndemannasystem (se 2.2.) har jag hänvisat till bl.a. denna utredning.

I sammanhanget kan nämnas att det i forskningen visat sig vara bristvara på djupgående, enhetliga redogörelser för nämndens existens, och att denna uppsats förhoppningsvis kan bidra till att fylla detta tomrum.

⁴ SOU 2013:49 s.17.

2 Vad är en nämndeman?

2.1 Nämndemän enligt gällande rätt

Nämndemän är juridiskt oskolade domare, s.k. *lekmannadomare*, i svenska domstolar. De kännetecknas genom bristande ”lagfarenhet”, jfr 4:1 RB. Istället är nämndemännens sunda förnuft och breddade livserfarenheter tänkta att göra dem till lämpliga meddomare. Av detta följer att endast den som ”med hänsyn till omdömesförmåga, självständighet, laglydnad och övriga omständigheter är lämplig för uppdraget” får utses till nämndeman.⁵ Vid tingsrätten avgörs brottmål vanligtvis av en lagfaren domare och tre nämndemän. Samtliga nämndemän har individuell rösträtt.⁶ Vid lika röstantal är den lagfaren domarens, tillika ordförandens, röst utslagsgivande.⁷ Nämndemän i tingsrätten utses av kommunfullmäktige och fördelas i proportion till antalet mandat.⁸ Uppdraget är emellertid uttalat opolitiskt, och för att motverka politisering av nämndemannaämbetet sker sedan 2014 nämndemannaval vid annan tidpunkt än i anslutning till kommun- och riksdagsval.⁹ Valbara som nämndemän är varje svensk medborgare som fyllt 18 år, med undantag för de som är i konkurstillstånd eller under förvaltarskap.¹⁰ Ambitionen är att nämndemannakårens sammansättning ska vara så representativ som möjligt.¹¹

2.2 Rättsmotiv bakom dagens nämndemannasystem

I dagsläget framhävs särskilt insyn, kontroll och medbestämmanderätt – varvid legitimitet uppstår för rättskipningen och förtroendet för domstolarna upprätthålls – som de viktigaste skälen för lekmanamedverkan i dömandet. Lekmän i domstolen målas upp som en grundbult i ett demokratiskt

⁵ 4:6 RB.

⁶ 1:3b RB.

⁷ 16:3 RB.

⁸ 4:7 RB.

⁹ Prop. 2013/14:169 s.1.

¹⁰ 4:6 RB

¹¹ 4:7 RB

samhälle. Beträffande nämndemän tillkommer också att de ”handplockas” för att utgöra lämpliga domare, och förutsätts bidra till domstolen med personliga egenskaper. Sunt förnuft, livserfarenhet och breddat perspektiv framhålls som något nämndemän – snarare än yrkesdomare – kan tillföra rättskipningen.¹² Nämndemän utgör därmed, åtminstone i teorin, inte bara en demokratisk nödvändighet, utan även ett redskap för att säkerställa rättssäkrare domar. ”Lekmän kan antas ha en större förmåga att se mer till lagens anda, mindre till dess bokstav” heter det ofta i svenska lagmotiv.¹³ Nämndemännen anses därmed motverka formalism och säkerställa den moraliska rättvisans genomslag. Att det allmänna rättsmedvetandet kommer till uttryck genom nämndemännen,¹⁴ och att rättvisa ytterst bara kan definieras av folket är ytterligare motiv på samma spår.¹⁵ Slutligen följer av nämndemännens juridiska inkompetens att den lagfarne domaren vid överläggning måste förklara juridiken på ett för lekmän förståeligt vis, varigenom juridiken också blir mer pedagogisk och lättillgänglig för gemene man.

Sammantaget kan (minst) följande argument anföras till stöd för dagens nämndemannainstitut:

- Demokratisk kontroll/insyn.
- Ökat förtroende för domstolarna.
- Uttryck för allmänt rättsmedvetande.
- Breddad erfarenhet i rätten.
- Spärr mot formalism.
- Rättvisa kan bara definieras lekmannamässigt.
- Pedagogiska skäl.

Flertalet av dessa skäl har lyfts fram som rättsmotiv i svenska förarbeten, och samtliga i doktrin. Lagstiftaren har uppenbarligen ansett lekmän oumbärliga för rättskipningen och att lekmannainslaget företrädesvis bör

¹² SOU 2013:49 s.17f.

¹³ Diesen s.29.

¹⁴ Prop. 1982/83:126 s.18.

¹⁵ Diesen s.21ff.

domineras av just nämndemän. Men hur kommer det sig egentligen att lagstiftaren bestämt sig för denna variant av lekmanamedverkan? Förklaringen är övervägande historisk, och ett utförligt besvarande kräver en djupdykning i nämndemannasystemets förflutna.

3 Nämndemannasystemets utveckling

3.1 Historisk kontext

Under förkristen tid i Sverige utövades rättskipningen av folket. De aristokratiska och monarkiska elementen var svaga, och dömandet i sitt tidiga skede utgjorde en verksamhet som tillhörde bygden. Folket samlades till gemensamma *ting*, och dömandet vid tingen hade ofta en religiös prägel. Huvudsakligen dominerades bevisföringen vid tingen av *ordalier*, dvs. att sakens avgörande överläts till gudsdom. Man ansåg att gudarna skulle bistå den rättrådige och bevisa vem som hade rätt respektive fel.¹⁶ I övrigt avgjordes saken ofta med hjälp av *edgärdsmän*, ett förfarande varigenom den anklagade samlade ihop tolv män som var villiga att – under ed – gå i god för dennes oskuld.¹⁷

På 1200-talet influerades Sverige av modernare, europeisk rättskultur. Vår gamla rättegångsordning, med dess primitiva förfaranden, ansågs inte längre duglig.¹⁸ I samband med framväxten av landskapslagar upplevde Sveriges rättskipningsmaskineri omdanande förändringar. På landsbygden centraliserades rättskipningen kring häradsrätter, och domsrätten inom dessa överläts på en häradshövding. I städerna växte rådhusrätter fram, bestående av ett råd av borgare under ordförandeskap av en borgmästare.¹⁹ Den under ståndssamhället dominerande devisen om folks rätt ”att dömas av sina likar”,²⁰ kan således sägas ha kommit till uttryck i praktiskt taget vattentäta skott mellan jurisdiktionen över de olika stånden: bönderna på landsbygden dömdes av häradsrätter och borgarna i städerna dömdes av rådhusrätter,

¹⁶ Diesen s.107.

¹⁷ Westman s.3f.

¹⁸ Westman s.3f.

¹⁹ SOU 1961:6 s.15.

²⁰ Diesen s.28.

prästerna dömdes av domkapitlet och *frälset* (adeln) kom småningom att dömas i hovrätter.²¹

Indelningen i stånd var under lång tid grundläggande för Sveriges rättsutveckling. Uppdelningen i häradsrätter på landsbygden och rådhusrätter i städerna skulle bestå ända till 1971, då de olika domstolsorganisationerna slutligen slogs ihop till gemensamma tingsrätter.²² Ur rådhusrätternas domarkår skapades med tiden *magistraten*, en idag avvecklad beslutsförsamling vars kompetens huvudsakligen övertagits av kommunfullmäktige.²³ Magistratens rättsutveckling är ett stycke mycket intressant historia, som dessvärre inte kommer behandlas i den följande framställningen. Fokus ligger istället på rättsutvecklingen som skedde inom landsbygdens häradsrätter. Där lades grunden till det lekmannasystem som många år senare skulle utvecklas till dagens nämndemannainstitut.

3.2 Nämnden under landskapslagarna

3.2.1 Landskapslagarnas första våg

Som en konsekvens av rättsutvecklingen under 1200-talet såg de äldre bevismedlen en minskning i användning, till förmån för mer moderna bevismedel. Nya former av muntlig bevisning gjorde entré, och i häradsrätten kom ett flertal olika rättegångsformer att tillämpas vid sidan av ordalier och edgärdsmanmål. En av dessa rättegångsformer var *nämndsmål*, vars innebörd var att saken i målet skulle avgöras med hjälp av en *häradsnämnd*.²⁴ Häradsnämnden finns omnämnd i äldre Västgöotalagen från ca 1220, den äldsta av Sveriges bevarade rättskällor.²⁵ Dagens nämndemannainstitut kan i rakt led härledas tillbaka till denna häradsnämnd, och har därmed en minst 800-årig historia i svensk rättstradition.

²¹ Diesen s.115.

²² Prop. 1971:14.

²³ SOU 1961:6 s.16ff.

²⁴ Diesen s.108.

²⁵ Hjärke s.16f.

Häradsnämnden bestod i sin första form av tolv män, bosatta inom häradet. Enligt äldre Västgötalagen utsågs nämndemännen av häradshövdingen bland de bönder som närvarade vid häradstinget, utan rätt för svaranden att motsätta sig utnämningarna.²⁶ Hur utnämningen gick till verkar ha varierat mellan både landskap och brott,²⁷ men en huvudregel synes ha varit att nämnden skulle bestå av ”trovärdiga män och ej parternas vederdelomän, ej deras ovänner och ej deras fränder”.²⁸ Huruvida tillsättandet av nämnd skedde inför varje specifikt mål eller för hela det pågående tinget framgår inte heller med absolut säkerhet, men det står åtminstone klart att nämnden till en början inte bestod från ting till ting.²⁹

Nämndens allra tidigaste roll i domstolen var varken att försvara eller fälla den anklagade, utan dess uppgift var istället att på uppmaning av svaranden – under ed – gå i god för honom. Om nämnden vägrade svära svaranden fri innebar det i princip per automatik en fällande dom.³⁰

3.2.2 Landskapslagarnas andra våg

Nämndsmål tillämpades till en början då de vanliga bevismedlen ansågs olämpliga och mestadels beträffande allvarligare brott, men kom att få ökad betydelse under 1200-talets andra hälft.³¹ Bl.a. skedde detta på bekostnad av både ordalier och edgärdsmän, som parallellt såg sin betydelse i rätten minska.³² Nämndens närvaro vid tinget blev ett alltmer beständigt inslag och det blev allt vanligare att bevisning bragtes inför nämnden snarare än att nämnden i sig utgjorde bevismedlet.³³ I takt härmed ålades också nämnden en skyldighet att rannsaka de faktiska förhållandena i målet. I Upplandslagen från ca 1280 stadgades att nämnden skulle ”vita, vittna,

²⁶ Hjärne s.16f.

²⁷ Diesen s.111.

²⁸ Westman s.4.

²⁹ Hjärne s.16.

³⁰ Hjärne s.20.

³¹ Diesen s.108, Hjärne s.17.

³² Diesen s.110.

³³ Westman s.5.

utleta, svärja; hvat um thet mål”³⁴. Liknande stadganden förekom även i den samtida yngre Västgöotalagen.³⁵

Nämnden tillsattes troligtvis även under landskapslagarnas senare tid av häradshövdingen, men sedan nämndemännen anlåtats ett par gånger erhöLL de en praktiskt taget permanent position i häradsnämnden. Häradsnämnden bestod vid denna tid vanligtvis av de mest välansedda bönderna inom häradet, de som gjort sig kända för gott omdöme.³⁶ Nämnden som helhet inkorporerades så småningom som en mer eller mindre fullvärdig del av häradsrätten, och övergick därmed till att istället utgöra ett kollegium av edsvurna domare. Exakt när nämndens brytpunkt mellan bevismedel och domare inträffade går inte att säga, då nämndens utveckling i detta hänseende varierade mellan olika landskap samt fortgick långt efter landskapslagarnas tid.³⁷

3.2.3 Sammanfattning och reflektion

Häradsnämnden i landskapslagarna framträder inte som sprungen ur en gemensam avbild – tvärtom uppvisar nämnden något olika form och funktion i de olika landskapen, kanske beroende på vilka behov som fanns. På ett övergripande plan kan nämnden i sin tidigaste form liknas vid det äldre bevismedlet med edgärdsmän, med den viktiga skillnaden att den utmärkte sig genom en ambition om opartiskhet. Nämndemännen utnämndes förvisso bland de närvarande bekanta på tingen och lär således inte ha varit helt opartisk, men tanken bakom institutet var förmodligen att nämnden skulle ha möjlighet att utreda målet på en helt annan nivå än vad som kunde åstadkommas med både ordalier och edgärdsmän.

Nämndens sammansättning av tolv bönder genomsyrades av ståndssamhällets sociala uppdelning. Devisen ”att dömas av sina likar” ligger nära till hands när man beaktar nämndens sammansättning. Det lär

³⁴ Diesen s.110

³⁵ Hjärke s.28.

³⁶ Hjärke s.25.

³⁷ Hjärke s.27.

dock också ha funnits en praktisk förklaring till detta upplägg, då landsbygden naturligtvis dominerades av bönder. Nämnden dömde inte heller till en början, utan var istället mer av ett bevismedel. När nämnden så småningom började utreda omständigheterna i fallet, och bevis bragtes inför nämnden, är den snarast att likna vid en sorts rannsakande jury. Den kom dock snart att inta en mer dömande roll, även om det inte går att fastställa exakt när så skedde. Nämndens uppgift var sammantaget mycket oklar och varierande under landskapslagarnas tid, men på det stora hela skulle jag vilja påstå att nämnden under landskapslagarna var mer bevismedel än domare. Följaktligen anser jag inte heller nämnden i detta tidiga skede vara ett tydligt uttryck för ståndssamhällets devis ”att dömas av sina likar”, även om häradsrätterna i sin helhet var det.

Slutligen verkar det ha funnits en poäng i att nämnden bestod av bönder från häradens ting, då dessa besatt en personkännedom och personlig kunskap om ortens förhållanden som gav dem goda förutsättningar att objektivt kunna utreda vad som inträffat. I detta avseende kan nämnden liknas vid ett slags modernt sakkunnigbevisning, om än med begränsningen att nämndens sakkunskap bara omfattade vederbörande tilltalad och ort.

3.3 Nämnden under Magnus Erikssons och Kristoffers Landslag

En fortsatt utveckling av det svenska rättsväsendet skedde i samband med införandet av kung Magnus Erikssons allmänna landslag, som från mitten av 1300-talet ersatte de disparata landskapslagarna.³⁸ Tillsättandet av häradshövdingar hade tidigare skett relativt formlöst, men institutionaliserades nu genom reglering i landslagens Tingmålalag. Ett enhetligt häradshövdingaämbete uppstod därmed, med stort inflytande över rättsskipningen i landet. Valet av häradshövding lades ytterst i kungens händer, och skulle komma att förbli där under hela senmedeltiden.³⁹ Hur häradsnämnden utsågs under samma tid är däremot tämligen oklart. Det

³⁸ Claëson s.28

³⁹ Claëson s.31ff.

troligaste är att häradsnämnden fastställdes av tinget på häradshövdingens förslag, förutsatt att både käranden och svaranden var tillfreds med valet av nämndemän. Endast ifråga om vissa specifika brott angavs exakt hur häradsnämnden skulle utses.⁴⁰

Rättegångsordningen i landslagen hade förhållandevis klara former: Mål avgjordes antingen genom vittnen, ed (med eller utan edgärdsmän) eller genom häradsnämnd. Häradsnämnd tillämpades främst ifråga om grövre brott, specifikt angivna i lagen.⁴¹ Eftersom användningen av häradsnämnd ökade stadigt vid tiden för landslagens utkomst erkändes dock nämnden i praktiken större användningsområde än vad som faktiskt stadgades. Ett mål lär i regel ha bedömts av häradsnämnd, förutsatt att målet inte kunde avgöras genom erkännande eller annan uppenbar bevisning. När Kristoffers allmänna landslag tillkom på 1440-talet så hade nämndsmål etablerat sig som den tveklöst vanligaste måltypen.⁴² Nämndemännen kom därmed att utgöra närmast permanenta ledamöter av rätten. Framåt 1500-talet finner man dessutom spår av att nämnden, som från början tillsattes inför varje mål eller ting, istället kom att tillsättas under en period om ett år i taget.⁴³

Nämndens reella inflytande över målets utgång berodde länge på hur pass aktiv häradshövdingen var i dömandet. En aktiv häradshövding förpassade nämnden till bevismedel, medan en passiv häradshövding upphöjde nämnden till meddomare.⁴⁴ Ifråga om häradshövdingens sociala tillhörighet tillhörde de flesta vid denna tid frälset. Endast undantagsvis innehade ofrälse häradshövdingaämbetet.⁴⁵ Häradsnämnden, å andra sidan, bestod främst av fria bönder, men även frälsemän var valbara.⁴⁶ Enligt landslagen hade häradshövdingen möjlighet att låta sig vikarieras i yrkesutövningen, en möjlighet som under 1500-talet skulle leda till att många av

⁴⁰ Claëson s.230f.

⁴¹ Claëson s.33f.

⁴² Diesen s.111.

⁴³ Claëson s.224.

⁴⁴ Diesen s.111.

⁴⁵ Claëson s.195.

⁴⁶ Claëson s.223.

häradshövdingarna ersattes av s.k. *lagläsare*.⁴⁷ Till saken hör att kungamakten regelbundet satte sig över landslagens bestämmelser om tillsättning och istället delade ut ämbetet åt trogna vasaller, varpå häradshövdingarna ofta upphörde att komma från trakten. De nya häradshövdingarna utsåg för enkelhetens skull lagläsare. Systemet kom i slutändan att orsaka både oreda och regellöshet.⁴⁸ Bönderna, som tidigare haft stort inflytande över valet av häradshövdingar, såg nu sitt inflytande i häradsrätterna minska. Frälset erkändes offentligt företräde till häradshövdingaposterna 1549, varvid allmogens inflytande över valet upphörde helt. Det minskade inflytandet över häradshövdingarna kompensades emellertid genom ett samtidigt ökat inflytande för häradsnämnden. Under lagläsarväldets oreda blev nämligen den dömande kraften vid häradsrätten nämndemännen.⁴⁹

Från mitten av 1500-talet och ett århundrade framöver upplevde häradsnämnden sin glansperiod. Nämnden både rannsokade och dömde vid denna tid, och besatt för första gången riktig domsmakt.⁵⁰ Dess äldre karaktär som bevismedel behölls dock i viss mån, samtidigt som kompetensen i hög grad fortfarande var beroende av sedvana.⁵¹

3.3.1 Sammanfattning och reflektion

När statsmakten fick avgörande inflytande över häradsrätterna kom nämndemännen att utgöra en sorts folkrepresentation i maktens korridor. Den dömande verksamheten var inte längre något som tillhörde folket, men folket representerades åtminstone genom nämnden. Någorlunda demokratisk framstår denna folkrepresentation dessutom som om man begrundar det faktum att nämnden förmodligen kom att väljas in av tinget för en period om ett år i sänder.

⁴⁷ Claëson s.27.

⁴⁸ SOU 1961:6 s.15f.

⁴⁹ Diesen s.112.

⁵⁰ Diesen s.112.

⁵¹ Westman s.7.

Det faktum att häradshövdingen, åtminstone under den senare delen av epoken, tillhörde frälset kan tolkas som ett brott mot ståndsdevisen om ”att dömas av sina likar”. Å andra sidan var det först nu som nämndemännen intog en reell maktposition i häradsrätten och kunde liknas vid en dömande kraft. Följaktligen vill jag inta ståndpunkten att nämnden i detta skede, mer än tidigare, kom att bli ett uttryck för ståndssamhällets devis ”att dömas av sina likar”.

3.4 Nämnden under 1600-talet t.o.m. 1734 års lag

3.4.1 Det tidiga 1600-talet

Ur det tidiga 1600-talets lagförslag kan klart och tydligt utläsas att domsmakten vid häradstingen skulle utgå från häradshövding såväl som häradsnämnd.⁵² Trots detta förblev nämndens uppgift i praktiken relativt obestämd. I vissa fall behöll nämnden sin äldre karaktär som juryliknande bevismedel – såsom stadgat i landslagens rättegångsordning – och i andra dömde nämnden på lika villkor med domaren.⁵³ Särskilt i brottmål verkar avgörandet av sakfrågan ha ålagts nämnden medan domaren tog ställning till rättsfrågan.⁵⁴ I vilken omfattning en uppgiftsdegradering av detta slag förekom är omstritt och verkar ha varit beroende av bl.a. geografiska faktorer.⁵⁵

Nämnden meddelade i viss utsträckning även upplysningar i mål och administrativa ärenden, vilket hade att göra med det faktum att nämnden ännu betraktades som en utgrening av allmogen. Eller som Westman formulerade det: ”Nämnden hade ännu icke med en byråkratisk kniv helt och hållet skurits loss från sitt folkliga ursprung.”⁵⁶ Följaktligen togs även nämndens sakkunskap i exempelvis jordägarärenden- och arverättsliga

⁵² Westman s.9.

⁵³ Westman s.19.

⁵⁴ Westman s.13.

⁵⁵ Westman s.7.

⁵⁶ Westman s.26.

ärenden tillvara på. Nämnden fick – på egen hand – avgöra en hel del sådana mål där lokala förhållanden gav den en lämplighet som lagläsaren saknade.⁵⁷ Nämndens folkliga anknytning avtog dock allteftersom. För nämndemännen, såväl som för häradshövdingen, fanns bötespengar och status att inhämta i professionen.⁵⁸ Nämndemännen kom dessutom knappast från allmogens lägre kretsar, utan från välbärgade bondesläkter.⁵⁹ 1600-talets nämnd har således målats upp som ”ett sken av folklighet”.⁶⁰

I slutändan blev utfallet att sak- och rättsfrågan i samtliga mål sammanblandades, parallellt med utplånandet av den gamla skillnaden mellan nämnden som jury och häradshövdingen som domare.⁶¹ Kring början av 1700-talet var processformen med nämnd som jury i brottmål överhuvudtaget inte aktuell.⁶² Häradshövdingen och häradsnämnden kom sålunda att gemensamt utöva den dömande makten.

3.4.2 Slutet av 1600-talet

Framåt slutet av 1600-talet hade rättskipningen inom häradsrätterna byråkratiserats påtagligt. Åtskilliga anledningar stod bakom denna utveckling, men en av de mer avgörande var införandet av den nya hovrättsorganisationen. Svea Hovrätt instiftades år 1614, varefter nya hovrätter växte fram i stadigt tempo. Ambitionen var att genom hovrätterna samordna häradsrätterna och deras vittskilda rättskipning.⁶³ Hovrätternas strävan efter likformighet och kontroll medförde dessutom en fordran på ökad skriftlighet i häradsrätten, vilket reducerade nämndens inflytande.⁶⁴ Sammantaget banade denna utveckling väg för yrkesdomarnas dominans. Om ordföranden inte själv studerat juridik krävdes nu i regel minst en rättslärare vid dennes sida.⁶⁵

⁵⁷ Westman s.34.

⁵⁸ Diesen s.112.

⁵⁹ Pfeiffer s.267.

⁶⁰ Diesen s.119.

⁶¹ Westman s.22.

⁶² Westman s.42.

⁶³ Westman s.37f.

⁶⁴ Westman s.37.

⁶⁵ Diesen s.114.

Under Karl XI:s styre infördes strängare krav på att häradshövdingen skulle vara bosatt inom domsagan och själv tjänstgöra. Visionen från kungamakten var – utöver att försvaga högadelns position – att skaffa sig en kompetent ämbetsmannakår. Därmed var det slut på både lagläsarväldet och nämndens glansdagar. Nämnden rannsokade såväl som dömde nu tillsammans med häradshövdingen, men eftersom nämnden inte kunde mäta sig med häradshövdingens nyvunna juridiska kompetens var häradshövdingen den tveklöst styrande komponenten.⁶⁶ Nämndemännen saknade ofta reell möjlighet att påverka utfallet i målen och kom att fylla en närmast rådgivande funktion.⁶⁷

Införandet av 1734 års lag satte slutligen punkt för landslagarnas formlösa tid. I förslaget till ny rättegångsbalk intog lagkommissionen ståndpunkten att domsmakten skulle utgå från både nämnden och häradshövdingen. Nämnden skulle därmed tvivelsutan upphöjas till en del av domarkåren. Lagkommissionen var dock också av uppfattningen att endast en enhällig nämnd borde kunna överrösta häradshövdingen. Förslaget, som ju också innebar en påtaglig inskränkning av böndernas inflytande över rättsskipningen, antogs märkligt nog utan strid i riksdagen. Förklaringen till detta synes ha varit att nämnden tedde sig som ett obsolet institut, varpå det inte anstod sig att bygga upp en ledande ställning ifråga om lekmannainslag i rättstillämpningen. Den svenska rätten hade avlägsnat sig från den gamla landslagens simpla bonde- och lekmannarätt, och det gick inte längre att hantera den dömande uppgiften utan fackutbildning. Kraven på skriftlighet gjorde det dessutom svårt för bönderna. Slutligen var en av orsakerna till böndernas ovillighet att ta strid för nämnden att häradshövdingakåren haft det ypperligt goda omdömet att genom opartisk och god rättsskipning vinna folkets förtroende.⁶⁸

⁶⁶ Westman s.40f.

⁶⁷ Westman s.44.

⁶⁸ Westman s.45.ff.

3.4.3 Sammanfattning och reflektion

Under 1600-talet och början av 1700-talet hände mycket ifråga om nämndens karaktär. Nämnden hann uppleva både sina glansdagar och sitt fall. Som jag förstår det var det huvudsakligen formlösheten i de obsoleta landslagarna, lagläsarnas svaga auktoritet och bristen på centralstyrning som tillät nämnden att växa sig stark. När kungamakten sedermera fick grepp om landet blev juristerna instrumentet för att kontrollera rättsskipningen, och folkligheten fick träda tillbaka för professionalismen. Det folkliga elementet hade emellertid varit insomnat ett bra tag när så slutligen skedde genom ikraftträdandet av 1734 års lag, vilket förorsakade situationen att ingen strid togs till försvar av nämnden. Nämndemännen, som bestod av rika bondesläkter, var inte mer än folkrepresentanter på pappret. Det mest intressanta under denna epok är enligt mig den tydliga motsättningen som framträdde mellan yrkesdomare och lekmän, samt hur påtagligt professionalismen betvingade folkligheten. Maktkampen mellan yrkesdomare och lekmän var dock långt ifrån slutligt avgjord.

3.5 Nämnden under 1734 års lag t.o.m. modern tid

Före ikraftträdandet av 1734 års lag präglades nämnden av omfattande formlöshet. Först i och med införandet av 1734 års lag fick nämnden klar karaktär. Resultatet blev dock förlorade forna uppgifter och reduktionen till en samling lokala rådgivare – om än i skepnaden av domare. När maktförhållandet mellan juristdomare och nämnd klargörs i 1734 års lags rättegångsbalk (ÄRB) lyder det såhär: ”*Förste domstol å landet är Häradsrätt. Ther dömer Häradshöfding, med tolf bönder, som i häradet bo, och ther till valde äro. The tolf kallas Härad's Nämnd.*”⁶⁹ Det är otvetydigt att nämnden vid denna tid upphöjts till meddomare. Kruxet var dock, som

⁶⁹ ÄRB 1:1.

bekant, att endast en enhällig nämnd kunde överrösta häradshövdingen.⁷⁰
Detta var något som inte skedde i praktiken.⁷¹

Hur utnämningen till nämndeman gick till specificerades förvisso inte i lagen, men praxis föreskrev att nämndemännen utsågs av häradshövdingen. Först 1823 förändrades utnämningen av nämnden, då bönderna fick valrätt till nämnden vid sockenstämman. Detta gällde förutsatt att man uppfyllde vissa särskilda kriterier för valrätt, som också gällde för valbarhet. 1872 utsträcktes rösträtten till alla allmänt röstberättigade i kommunen, och samtidigt med detta upphävdes även bestämmelsen i 1734 års lag att enbart bönder kunde bli nämndemän. Tanken var nu att nämnden allsidigt skulle kunna företräda folket i domkretsarna.⁷²

Under 1800-talet influerades Europa av upplysningens tongångar. Lekmannaelementet ansågs nu medföra folkfrihet och rättssäkerhet, med lekmännen som yttersta garantier för domstolens oberoende. Devisen ”att dömas av sina likar” fick därmed ett uppsving i ny, liberal tappning.⁷³ I Sverige fick dock dessa tankar inget större genomslag. Jury infördes i tryckfrihetsmål 1815 och ståndsriksdagen avskaffades till förmån för en tvåkammarriksdag åren 1865-1866,⁷⁴ men någon förändring beträffande nämndens ställning kom aldrig till stånd. I Nya Lagberedningens förslag till rättegångsordning (1884) ifrågasattes upplägget med den kollektiva rösträtten överhuvudtaget inte. Kommittén föreslog en reduktion av antalet nämndemän – inte färre än tre men inte fler än sex – men var noga med att betona att folkelementet i domstolen inte fick urholkas. Nämnden ansågs, särskilt vid brottmål, representera *folkmeningen* och stärka förtroendet för domstolarna. Granskningskommittén Förstärkta Lagberedningen (1887) var kritisk till förslaget att så drastiskt reducera antalet nämndemän och förordade istället fastställandet till minst fem. Kommissionen anförde

⁷⁰ ÄRB 23:2.

⁷¹ Diesen s.115.

⁷² SOU 1961:6 s.17.

⁷³ Diesen s.28.

⁷⁴ Inger s.193.

följande argument därför: nämndens personkänedom och kunskap om lokala förhållanden samt domstolens folkelement.⁷⁵

Kring 1870-talet inträffade ytterligare en vändpunkt inom europeisk rättsvetenskap. Den radikala liberalismen som tagit vid efter ståndssamhället övergick nu i utpräglad konservatism. Borgarsamhällets jämlikhetsideal – ”att dömas av sina likar” – kom att ersättas med ett objektivitetsideal, varvid neutrala domstolar och likabehandling blev ledstjärnor.⁷⁶

3.5.1 Sammanfattning och reflektion

Genom 1734 års lag verkar nämndens skenheliga folklighet ha antagit laga form. Domsmakten proklamerades utgå från nämnden, men i praktiken hade nämnden ingen påverkan på dömandet. För den som är cynisk kan det te sig som att makthavarna ville förankra dömandet i folkligheten, för att legitimera dömandet, men inte erkänna folket någon faktisk makt. T.o.m. i slutet av 1800-talet verkar denna inställning leva kvar i Sverige, men också sakta försvinna. Nya Lagberedningen övervägde överhuvudtaget inte utökad rösträtt för nämndemännen, men samtidigt framgår att nämnden ansågs representera folkmeningen och att folkelementet inte fick urholkas. Förslaget kan förvisso tolkas som att man ville ge dömandet fortsatt falsk legitimitet, men med lite vilja kan man också uttyda en demokratisk sida varigenom lagstiftaren ytterst ville förankra domsmakten i folket (jfr 1:1 RF, ”All offentlig makt utgår från folket”). Valet till nämnden kom dessutom att ske genom sockenstämman och inte bara bönder var längre valbara, vilket ytterligare stödjer en tolkning om demokratins begynnande genomslag i nämndemannainstitutets struktur. Därutöver anfördes att folkets förtroende för domstolarna förstärks med lekmän i domstolen. Nämndens bidrag till rättskipningen med personkänedom och lokalkunskap visade sig också vara fortsatt aktuella argument.

⁷⁵ Modéer s.70f.

⁷⁶ Diesen s.263f.

Sammantaget skedde två övergångar vid den här tiden; först bort från ståndssamhället, till en mer liberalistisk rättskipning med jämlikhet som ledstjärna, sedan vidare till konservatism med objektivitet som ledstjärna. Vad jag finner intressant i sammanhanget är att devisen ”att dömas av sina likar”, som i högsta grad är en produkt av ståndssamhället, under liberalismens prägel också blev ett ideal för jämlikhet i rättskipningen. Det kan nästan te sig lite ironiskt att samtiden bröt sig loss från ståndssamhällets fjättrar bara för att kasta sig i armarna på lekmännen – vars huvudsakliga existensberättigande vid den tiden var rätten ”att dömas av sina likar”.

3.6 Nämnden under modern tid

3.6.1 1900-1948

I början av århundradet hade nämndemännen skaffat sig påtaglig juridisk kännedom, och deras allmänna bildningsnivå hade – tillsammans med övriga befolkningens⁷⁷ – nått högt. Relationen mellan den lagfarne domaren och nämndemännen var god och samarbetet präglades av ömsesidig respekt.⁷⁸ I lagens ögon var de emellertid fortsatt underordnade. Först i samband med demokratins definitiva genombrott inträdde det skifte i tongångar som skulle skapa en ny guldålder för nämnden.⁷⁹

Den första utredningen i ett längre led var 1926 års *Processkommission* (SOU 1926:31/32/33), vars mål var att utreda förutsättningarna för införandet av en ny rättegångsordning. Av denna framgår att mycket talade för utökat lekmannainflytande, men att en avvägning krävdes. Till stöd för stärkt lekmannainflytande angavs att folkets förtroende för rättskipningen skulle förbättras.⁸⁰ Även nämndemännens individuella erfarenheter och människokännedom ansågs göra gott vid utredningen av sakfrågan.⁸¹ Nämndemännen representerade individualism i rätten, medan yrkesdomaren stod för likabehandling och objektivitet. Argumentet om nämndemännens

⁷⁷ Modéer s.68.

⁷⁸ Modéer s.72f.

⁷⁹ Inger s.190f.

⁸⁰ SOU 1926:31 s.27

⁸¹ SOU 1926:31 s.86.

personkännedom och kunskap om ortens förhållanden framhölls dock som av mindre betydelse. Även nämndemännens bristfällighet i rättsliga frågor samt risken att de skulle ge vika för tillfällig populism erkändes. Kommitténs förslag infördes så småningom i prop. 1931:80, med tillägget att institutets obrutna tradition i svensk rätt och intresset för rättskipningen som det reflekterade hos folket motiverade ökat lekmannainflytande. På grund av skiljaktiga meningar i riksdagen kom förslaget emellertid att stoppas och hänvisas till ytterligare utredning under *Processlagberedningens* försorg.⁸²

När Processlagberedningen avgav sitt betänkande (SOU 1938:43/44) framhävde de endast betydelsen för förtroendet till rättskipningen och nämndemännens skilda erfarenheter. Förslaget infördes sedermera i prop. 1942:5, och resulterade år 1948 i Sveriges nya rättegångsbalk. Nämndemännens antal reducerades därigenom från tolv till nio men infördes också i vissa mål i rådhusrätter. Det stadgades nu att sju nämndemän räckte för att överrösta domaren.⁸³

3.6.2 Utvecklingen efter 1948

Först efter Socialdemokraternas regeringstillträde 1931 slog idén om domstolarnas demokratisering igenom på riktigt.⁸⁴ Att lekmännen skulle spela större roll i rättskipningen var ideologiskt inbakat i det socialdemokratiska konceptet. Så småningom kunde tydliga tendenser till en förändring av relationen mellan yrkesdomaren och nämnden skimras. En motsättning, skapad av politiska utspel, började gro. Yrkesdomarna porträtterades i politiken som representanter för konservatism, medan demokratiska argument användes för att positionera nämndemännen.⁸⁵

Nämndemännen fick genom nya RB in en fot i rådhusrätterna, men den utredning som skulle leda till att nämndemännen slutligen fick inflytande i

⁸² Diesen s.125f.

⁸³ Diesen s.127f.

⁸⁴ Diesen s.120.

⁸⁵ Modéer s.76f.

samtliga domstolar – om än inte alla instanser – var Stadsdomstolsutredningen (SOU 1961:6). I mångt och mycket upprepade utredningen argumenten som redan framförts av Processkommissionen. Kommissionen ställde sig dock lite tveksamma till hur mycket förtroende för domstolarna som nämndemännen faktiskt kunde ingjuta, men att deras insyn i rättskipningen likväl var nyttig. De nämnde även hur det ter sig naturligt i ett demokratiskt samhälle att folket är delaktiga i rättstillämpningen.⁸⁶ Förslaget infördes sedermera i prop. 1969:44, varigenom den s.k. tingsrättsreformen inleddes. Reformen ersatte slutligt de uråldriga härads- och rådhusrätterna med gemensamma tingsrätter, och antalet nämndemän i brottmål sänktes från nio till fem. Den kollektiva rösträtten förblev, men individuell reservationsrätt, dvs. möjlighet att få avvikande mening protokollförd, infördes.⁸⁷

Året därpå tillsattes 1972 års domarutredning, vilken skulle leda till fördelningen av nämndemän i proportion till mandatet i kommunfullmäktige.⁸⁸ Den största betydelsen för nämndens rättsutveckling under 1900-talet fick dock 1983 års nämndemannareform.⁸⁹ Genom denna reform reducerades nämndemännen från fem till tre, men som närmast överdådig kompensation infördes individuell rösträtt för samtliga. I utredningen betonades följande motiv som särskilt betydelsefulla:

”Lekmännen utgör en garanti för att domstolarnas avgöranden ligger i linje med allmänna rättsuppfattningar i samhället. [...] Lekmännens medverkan bidrar därigenom till att medborgarnas förtroende för rättskipningen upprätthålls. Vidare tillgodoser lekmännen medborgarnas intresse av insyn i domstolarnas verksamhet.”⁹⁰

Sedan denna reform genomfördes har förhållandevis lite hänt ifråga om nämndens faktiska ställning. För några år sedan ställde sig Diesen frågande

⁸⁶ SOU 1961:6 s.53.

⁸⁷ Diesen s.130.

⁸⁸ Prop. 1975/76:153.

⁸⁹ Prop. 1982/83:126.

⁹⁰ Prop. 1982/83:126 s.18.

till vad mer som överhuvudtaget kan hända.⁹¹ Efter kritik av den tydliga politiseringen av nämndemän tillsattes dock ännu en utredning 2012. Produkten av denna utredning kom att bli SOU 2013:49 (se 1.6.), som förvisso inte mynnade ut i något direkt banbrytande men som jag ändå anser värd att nämna i anledning av politiseringsfrågan. Här bör även tilläggas att nämnden sedan riksdagsvalet 2014 än mer hamnat i korselden för debatten, bl.a. efter undersökningar som visar på att fällande domar mot utlänningar ökar markant när Sverigedemokrater sitter i nämnden.⁹² Huruvida denna politiseringsproblematik kommer påverka nämndemannasystemets framtida utformning får emellertid framtiden utvisa.

3.6.3 Sammanfattning och reflektion

Det demokratiska genombrottet under 1900-talet medförde en ny syn på lekmännens roll i rättskipningen. Som en konsekvens därav tillkom också en ansevärd mängd nya motiv till stöd för nämndemannainstitutet, inte sällan av mer politisk natur. Något hårdtaget anser jag att man kan dela in samtliga de rättsmotiv som under 1900-talet understödde nämndemannainstitutets rättsutveckling i två kategorier:

- Värden som nämndemännen själva tillför rättskipningen,
- Värden som ett demokratiskt lekmannadeltagande i största allmänhet tillför.

Till förstnämnda kategori hänför jag argumenten om nämndemännens (1) allmänna livserfarenhet, (2) människokännedom, (3) kunskaper om skilda områden av det praktiska livet. Enligt 1900-talets förarbeten skulle dessa värden sammantaget öka chanserna för moraliskt riktiga avgöranden samt motverka riskerna för formalism. Även nämndemännens Orts- och personkännedom – ett rättsmotiv som sedan 1200-talet genomgående understött nämndemannainstitutet – faller inom denna kategori. Av utredningarna framgår dock att detta argument i princip hade spelat ut sin

⁹¹ Diesen, *För och emot nämndemän*, s.531.

⁹² Dagens Juridik, *Så påverkar nämndemän från SD och V brottmålen*, <<http://www.dagensjuridik.se/2015/05/sa-paverkar-namndeman-fran-sd-och-v-brottmalen>> besökt 2017-05-22.

roll vid 1900-talets mitt. Till sistnämnda kategori hänför jag argumenten om att (1) förtroendet för domstolarna upprätthålls, (2) behovet av insyn, kontroll och medbestämmanderätt tillfredsställs, (3) allmänt rådande värderingar bland medborgarna kommer till uttryck, (4) rättskipningen förankras i det allmänna rättsmedvetandet, (5) nämndemannainstitutets långa tradition i rättslivet bevaras samt (6) att medborgare engagerar sig i samhällsmaskineriet.

Enligt min uppfattning kan man betrakta rättsmotiven tillhörande förstnämnda kategori som av direkt värde för rättskipningen, medan rättsmotiven tillhörande sistnämnda kategori är av mer indirekt värde och mer politiska till sin natur. Motiven som faller inom sistnämnda kategori är betydligt fler, vilket ter sig naturligt med tanke på att nämndemannainstitutet överlag präglades av politik under denna epok. Inte minst illustreras denna politisering av det faktum att nämndemän kom att väljas in i proportion till partiernas mandat i kommunfullmäktige. Detta innebar en uppenbar politisering av lekmannadomaren, om än inte av domstolarna. Konsekvensen av det omfattande politiserandet och olika politiska målsättningar avseende nämndemännen blev i slutändan en segregation mellan yrkesdomare och nämndemän. Det ömsesidiga förtroendet som nämnden och domaren åtnjöt i början av seklet tog stryk, och en utveckling som kanske inte var så lyckad för förtroendet för våra domstolar påbörjades. Detta är i min mening lite ironiskt, då det sedan 1800-talet genomgående (och kanske främsta) demokratiska rättsmotivet till stöd för nämndemannadeltagandet är förtroendet för domstolarna som de skapar hos folket.

4 Analys

Med nämndens fullständiga bakgrund i beaktande ställer jag mig följande fråga: Hur förhåller sig de historiska rättsmotiven för nämndemän i domstolen till motiven som i dagsläget anförs?

Vad som slår mig efter att ha förkovrat mig i nämndens rättsutveckling är att rättsmotiven som anförts till stöd för utökat nämndemannainflytande inte alltid återspeglats i någon avsevärd förändring av nämndemannainstitutet. Jag skulle vilja påstå att rättsmotiven som i dagsläget anförs till stöd för systemet befinner sig längre ifrån de ursprungliga rättsmotiven än vad institutets konkreta utformning befinner sig från den tidiga häradsnämnden – åtminstone sedan den började inta en dömande uppgift kring slutet av 1200-talet. Huvudsakligen beror detta på 1900-talets störtflod av demokratiska rättsmotiv, vilket föranleder ytterligare en fråga: är nämndemännens i dagsläget mycket omfattande makt sakligt motiverad?

Tanken slår mig att dagens upplägg kanske kommer sig av att nämnden helt enkelt var det bästa vi hade att tillgå när samtidens tongångar pekade åt att ge lekmän i domstolen mer makt. Tillåt mig plantera tankefröet att nämndemannasystemet kanske inte är en sådan optimal utformning för lekmannadeltagande som lagstiftaren vill ge sken av, utan att systemet snarast tack vare sina stolta anor – ett argument som faktiskt framfördes i prop. 1931:80 – fått axla detta demokratiska ansvar. Om vi löper tankegången fullt ut så har 1900-talets demokratiska rättsmotiv, som uppstått genom lagstiftarens parlamentariska ambitioner, skänkt den uråldriga nämnden en makt som kanske inte är direkt lämplig. Personligen är jag rädd att nämndemännens enskilda ansvar gått för långt, med tanke på institutets närmast medeltida premisser: ”nämndemännen ska vara bildade, inte utbildade”. En sådan devis borde inte kunna vidhållas när samhället i övrigt präglas av omfattande professionalisering. Under 1600-talets professionalisering var det framförallt nämndemännens bristande utbildning som utgjorde deras fall och fick nämnden att te sig som ett söndervittrat

institut. Demokratin hade emellertid inte slagit igenom vid den tiden, och kanske är det just den demokratiska funktionen som tillåtit nämnden att leva kvar så länge i föråldrad tappning. Så länge den demokratiska dimensionen trumfar alla brister kanske behovet för nämnden att reformeras i grunden aldrig blir tillräckligt starkt. Dessutom skulle tanken på att vidareutbilda nämndemännen strida mot lekmannadeltagandets själva grundpremiss – nämndemännen skulle inte längre utgöra lekmän. Poängen är, som bekant, att lekmän ska tillföra annan kunskap än den rent juridiska till rätten.

Enligt mig är det dock lite motsägelsefullt att kravet på juridisk inkompetens är det enda som fordras av nämndemännen, samtidigt som man vill påstå att de tillför särskild kunskap och breddat perspektiv till rätten. På äldre tider hade dessa argument verklig bäring, då nämndemännen bidrog med bokstavligt talat jordnära kunskaper samt person- och lokalkännedom, men de har sedan domstolsväsendets expansion kring mitten av 1900-talet blivit alltmer obsoleta. Bidraget med person- och lokalkännedom avfärdades av lagstiftaren redan då, men än idag hävdas att nämndemännen tillför breddat perspektiv och erfarenhet till rätten. Om man antar att lekmän faktiskt har lättare för att se till ”lagens anda” än yrkesdomare, är tesen möjligtvis gångbar, men enligt mig framstår det som absurt att man måste vara utbildad för att kunna bidra i detta avseende. I dagslägets genomprofionaliserade samhälle hade det varit rimligare om man kunde avkräva nämndemännen någon sorts specialkunskap, exempelvis inom psykologi eller liknande, om man nu prompt vill hålla fast vid dessa uråldriga rättsmotiv. Det enda perspektiv som nämndemännen i dagsläget tveklöst tillför är ett politiskt sådant, eftersom politisk tillhörighet är det enda som faktiskt utmärker nämndemännen. Att det politiska perspektivet sätter spår i dömandet har vi dessutom sett olämpliga prov på. ”Det allmänna rättsmedvetandet” kan därigenom sägas komma till uttryck på ett felaktigt sätt. Sammantaget leder detta till att förtroendet för domstolarna riskerar att sjunka, vilket också hade motverkat ett av de mest centrala motiven till stöd för nämndemannasystemet.

För att avrunda, om nämnden tillåts leva kvar i föråldrad tappning i ett progressivt samhälle finns kanske också risken att nämndens domsmakt i praktiken inskränks. Tankeexperimentet är snarlikt den situation som rådde under 1600-talet, då nämnden utan möjlighet att hävda sig enbart utgjorde ett sken av folkrepresentation i domstolen. En sådan inskränkning av nämndens makt hade minst sagt inneburit ett bakslag för den demokratiska funktion som så starkt värnas om.

5 Konklusion

Sammantaget märks att många historiska rättsmotiv för nämndemannainflytande har fallit bort med tidens gång, men också att de ofta i går igen i de moderna motiven – om än inte alltid så konsekvent. Till saken hör också att många starkt klingande motiv tillkommit långt senare, särskilt under 1900-talets demokratiska våg, vilket föranlett den något ohållbara situationen att nämnden fått utökat makt utan att behöva ömsa sitt medeltida skinn. Problemet med en ökad politisering framträder också i anledning av denna 1900-talets hyperdemokratisering. Den senast tillsatta utredningen hade utgångspunkten att nämndens demokratiska funktioner gjorde den värd att bevara, men kanske kommer denna utgångspunkt inte vara lika självklar i framtiden.

Käll- och litteraturförteckning

Litteratur

Claëson, Sten, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*, Rättshistoriskt bibliotek band 39, Lund 1987.

Diesen, Christian, *Lekmän som domare*, Stockholm 1996.

Diesen, Christian, *För och emot nämndemän*, Juridisk Tidskrift Nr 3 2011/12 s. 531-546.

Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Lund 1980.

Hjärne, Harald, *Om den fornsvenska nämnden enligt Göotalagarna*, Uppsala 1872.

Modéer, Kjell Åke, *Historiska rättskällor i konflikt*, 3 upplagan, Stockholm 2010.

Modéer, Kjell Åke, *Rättvisa och trevnad – om rättskultur i förändring*, Lund 1993.

Pfeiffer, K-F, *Häradsnämnden på Gotland före 1734 års lag*, Svensk Juristtidning, 1939 s. 267-271.

Westman, Karl Gustaf, *Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet – en studie med särskild hänsyn till uppländska domböcker*, Uppsala 1927.

Tryckta källor

Offentligt tryck

Sverige

Utredningsbetänkande

SOU 1926:31/32/33 – *Processkommissionens* betänkande

SOU 1938:43/44 – *Processlagberedningens* betänkande

SOU 1961:6 – *Stadsdomstolsutredningen*

SOU 2013:49 – *Nämndemannauppdraget - breddad rekrytering och kvalificerad medverkan*

Propositioner

Prop. 1942:5 - *Rättegångsbalken*

Prop. 1975/76:153 – *Förslag till Lag om ändring i rättegångsbalken*

Prop. 1982/83:126 - *Om underrätternas sammansättning m.m.*

Elektroniska källor

Dagens Juridik, *Så påverkar nämndemän från SD och V brottmålen*, 2015-05-18, <<http://www.dagensjuridik.se/2015/05/sa-paverkar-namndeman-fran-sd-och-v-brottmalen>> besökt 2017-05-22.